

ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΗ ΕΠΙΤΙΜΟΥ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ

HONORARY DOCTORATE

AWARD CEREMONY

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ANTHONY A. LONG
ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑΣ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Προσφώνηση της αναπληρώτριας πρύτανη καθηγήτριας Ελένης Παπαδάκη

Dear Professor Long, dear Colleagues

It is known that the honorary Doctorate title is the highest academic honor that a University can confer on a scientist or scholar, in recognition of his academic work, academic profile and overall contribution to Science and Society. At the same time it embraces and recognizes him as a member of its own Academic Community.

Today, our University is awarding the honorary Doctorate title to Professor Anthony Arthur Long, Chancellor's Professor Emeritus of Classics and Irving G. Stone Professor of Literature Emeritus, University of California, Berkeley.

The impressive career and scholarly work of Professor Long (in terms of research, publications, honors and awards), his overall contribution to philosophy and specifically his substantial contribution to the study and spread of Hellenistic philosophy worldwide will be presented by Professor Dragona as well as the Head of the Department and the Dean of the School of Philosophy.

For my part, I consider this day to be very important for the University of Crete. I am convinced that the University should have an important role in the management and treatment of the humanitarian crisis which is the result of the financial and social crisis. I strongly believe that the humanities, and especially philosophy as well as history and literature, are necessary today, more than ever, for the intellectual awareness of citizens in order to address and respond better to our economic and social problems. Even within the University Society we need an interaction between humanities, life sciences/medicine and technological studies. We need to strengthen an interdisciplinary approach in education and a more holistic approach in science and scholarship.

Accordingly, the nomination of Professor Long greatly enriches our University as well as the Community of Crete.

Dear Professor Long, thank you for accepting our invitation to become a member of our University and for your overall contribution to the spread of Hellenistic philosophy. On behalf of the University of Crete, I welcome you into our Academic Community with feelings of great joy and exceptional honor.

Προσφώνηση της κοσμήτορος καθηγήτριας Λουκίας Αθανασάκη

Αξιότιμε κύριε Long

Το Πανεπιστήμιο Κρήτης, η Φιλοσοφική Σχολή και το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών τιμά σήμερα την τεράστια συνεισφορά σας στη μελέτη της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας συνολικά και της ελληνιστικής φιλοσοφίας ιδιαιτέρως. Κατά τη διάρκεια της μακράς και διακεκριμένης επιστημονικής σας σταδιοδρομίας χαράξατε νέους δρόμους και διδάξατε διαδοχικές γενεές φιλοσόφων σε όλον τον κόσμο. Σημειώνω, ωστόσο, ότι το έργο σας έχει επίσης απήχηση σε κύκλους πέραν των ειδικών.

Για το ελληνικό κοινό το καλύτερο παράδειγμα της απήχησης σας στους ειδικούς και μη είναι η ελληνική μετάφραση του βιβλίου σας με θέμα την ελληνιστική φιλοσοφία, που έδωσε τεράστια ώθηση στη μελέτη της φιλοσοφίας στα ελληνικά πανεπιστήμια. Όπως όλα τα σπουδαία βιβλία, διαβάζεται εύκολα και ευχάριστα. Για τον λόγο αυτό έχει τη θέση του σε πολλές βιβλιοθήκες, ειδικοί και μη επωφελούνται εξίσου. Πριν ένα-δυο μήνες σε ένα φιλικό δείπνο στο Ηράκλειο μιλούσαμε για τις επικείμενες εκδηλώσεις στο Πανεπιστήμιο. Όταν ανέφερα το όνομά σας και τη σημερινή τελετή, ο οικοδεσπότης – ο οποίος δεν είναι ούτε φιλόσοφος ούτε μελετητής του αρχαίου κόσμου – σηκώθηκε, ανέσυρε από το ράφι την *Ελληνιστική Φιλοσοφία* και με ρώτησε: «Είναι το ίδιο πρόσωπο; Χρησιμοποιώ συχνά αυτό το βιβλίο».

Σήμερα, ωστόσο, δεν τιμούμε μόνο τον φιλόσοφο που κατέχει το επιστημονικό σκήπτρο διεθνώς· τιμούμε επίσης τον σπουδαίο και αγαπημένο δάσκαλο που ενέπνευσε τεράστιο ενθουσιασμό στους μαθητές

Στιγμιότυπο της τελετής απονομής (Ρέθυμνο, 27.5.2015): ο Anthony Long ανάμεσα στην Ελένη Παπαδάκη (αριστερά) και τη Λουκία Αθανασάκη (δεξιά) (© Tony Long)

του βάζοντας πολύ ψηλά τον πήχη. Η αγαπητή μας συνάδελφος και διαπρεπής επιστήμων, Μυρτώ Δραγώνα, θα μιλήσει για την επιστημονική σας αριστεία με γνώση και με στοιχεία. Θα της παραχωρήσω σύντομα το βήμα, αλλά πριν από αυτό θα σας διηγηθώ ένα περιστατικό που θα σας διασκεδάσει.

Όταν πρωτοήρθα στην Κρήτη, στις αρχές του '90, η κυρία Δραγώνα ήταν το μόνο υψηλόβαθμο μέλος ΔΕΠ που είχα γνωρίσει χρόνια πριν,

γιατί ήταν η μούσα και ο φύλακας-άγγελος πολλών νέων ταλαντούχων φιλοσόφων, κάποιοι από τους οποίους ήταν στενοί μου φίλοι. Ακόμα θυμάμαι ένα απόγευμα στα Περιβόλια. Το Πανεπιστήμιο έμοιαζε σχεδόν έρημο και ετοιμαζόμουν να φύγω με μια παρέα συναδέλφων. Ξαφνικά πετάγεται από μια πόρτα η Μυρτώ, με κοιτάζει μέσα στο άγχος και την αγωνία και μου λέει: «Έχεις συνειδητοποιήσει ότι θα δώσει διάλεξη ο Tony Long; Πρέπει να έρθεις οπωσδήποτε. Θα σου αγοράσω παγωτό!» Δεκαετίες έχουν περάσει στο μεταξύ, όμως ποτέ δεν ξέχασα εκείνη την αστεία, αλλά πολύ φορτισμένη, σκηνή, γιατί μου ήταν σαφές τότε όπως μου είναι σαφές και τώρα πόσο σημαντικό ήταν για εκείνη να γνωρίσουμε και να ακούσουμε τον δάσκαλό της.

Με αυτή την ανάμνηση από τη νιότη μου ευχαριστώ την καθηγήτρια κυρία Δραγώνα και το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών για την εξαιρετική πρωτοβουλία του και σας καλωσορίζω κύριε Long στη Σχολή μας ως Επίτιμο Διδάκτορα της Φιλοσοφίας.

[Ακολουθεί χαιρετισμός από τον Πρόεδρο του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, καθηγητή Γιώργο Νικολακάκη, ο οποίος καλεί την κ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου στο βήμα.]

Laudatio του καθηγητή Anthony A. Long

Αξιότιμη κυρία αναπληρώτρια πρύτανη
 Αξιότιμη κυρία κοσμήτορ της Φιλοσοφικής Σχολής, αγαπητή μου Λουκία
 Αξιότιμη κύριε πρόεδρε του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
 Αξιότιμη κυρία διευθύντρια του Τομέα Φιλοσοφίας, αγαπητή μου Μάρτζη
 Αγαπητές μου συνεργάτισσες Βούλα Τσινόρεμα και Χλόη Μπάλλα
 Αγαπητοί συνάδελφοι και μέλη της Διοίκησης
 Αγαπητοί φοιτητές και φοιτήτριες
 Κυρίες και κύριοι

1. Είναι μεγάλη τιμή και ιδιαίτερη χαρά για μένα να κάνω σήμερα εδώ, στο αγαπημένο μου Πανεπιστήμιο της Κρήτης, τον “έπαινο” (laudationem) του καταξιωμένου καθηγητή της ελληνιστικής φιλοσοφίας, διεθνώς αναγνωρισμένου πρωτεργάτη της ανακάλυψης και αποκάλυψης της αξίας και της διαχρονικής επικαιρότητας της ελληνιστικής φιλοσοφίας και ιδιαίτερα της φιλοσοφίας της Στοάς, Α. Α. Long, επόπτη της διδακτορικής μου διατριβής, και σας ευχαριστώ ολόψυχα για τη μοναδική αυτή βραδιά.

Ως ομότιμη καθηγήτρια των Πανεπιστημίων Αθηνών και Κρήτης, επέλεξα να τιμήσουμε εδώ, στην Κρήτη, τον ακαδημαϊκό δάσκαλο που ανέδειξε όσο κανένας άλλος ιστορικός της φιλοσοφίας την ελληνιστική φιλοσοφία και ιδιαίτερα τον στωικό στοχασμό στον αγγλόφωνο κόσμο και σφράγισε με το τεράστιο έργο του τη διαχρονική σπουδαιότητά του. Στον ευλογημένο και χλιοτραγουδισμένο αυτό τόπο αξιώθηκα να διδάξω στωική φιλοσοφία στα καλύτερα και πιο δημιουργικά χρόνια της ακαδημαϊκής μου ζωής. Και εδώ, στην πρώτη μας εστία στα Περιβόλια, είχε έλθει ο καθηγητής Long, προσκαλεσμένος από το Πανεπιστήμιό μας το 1992 μαζί με τον Θεόδωρο Σκαλτσά και έναν άλλο συνάδελφο από την Οξφόρδη, σε ένα colloquium που είχα οργανώσει για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Είχε τότε δώσει μια αξέχαστη διάλεξη για τη Στοά και είχε κουβεντιάσει εγκάρδια και εποικοδομητικά με φοιτητές μας, εντυπωσιασμένος από την ομορφιά και τη φιλοξενία της Κρήτης. Σήμερα, όπως ήταν αναμενόμενο, γοητεύτηκε βαθιά από την επιβλητικότητα και την ομορφιά της καινούργιας εστίας μας με τον καταπράσινο περίγυρό της. Και εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από την πλούσια και μοναδική σε μαγευτική θέα του Κάστρου, του όμορφου Ρεθύμνου και της θάλασσας, Βιβλιοθήκη μας, ώστε να την αποτιμήσει ως παράδεισο συνδυασμού ερευνητικής δουλειάς και καλοκαιρινών διακοπών, πράγμα που ίσως υποκρύπτει και μιαν υπόσχεση.

Μεταξύ μας, αγαπητοί συνάδελφοι και φίλοι, ίσως ο βαθύτερος λόγος που τόλμησα υπό τις σημερινές συνθήκες να σκεφθώ και προπαντός να προτείνω να τιμηθεί στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης ο φιλοξενούμενός μας ήταν και η δική μου έντονη επιθυμία να ξαναβρεθώ στην Κρήτη και να τελειώσω στον τόπο όπου με τόση χαρά και ενθουσιασμό ξεκίνησα τη διδακτική σταδιοδρομία μου – η ακαδημαϊκή δεν τελειώνει για μας όσο ζούμε – με ένα τελευταίο σεμινάριο στο αγαπημένο μου και περίφημο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Βιοηθικής. Σας είμαι λοιπόν βαθιά ευγνώμων που αποδεχτήκατε την πρότασή μου και ικανοποιήσατε μια από τις τελευταίες επιθυμίες μου.

Ήταν πράγματι μεγάλη τύχη για μένα μέσα στην ατυχία μου εδώ και σαράντα τόσα χρόνια, όταν, με την κατάργηση των Υποτροφιών Εσωτερικού του Ι.Κ.Υ. – και ιδιαίτερα της δικής μου – από την επάρατη δικτατορία, αναγκάστηκα να δώσω νέες εξετάσεις και να αναζητήσω, ως υπότροφος εξωτερικού πλέον, ακαδημαϊκή στέγη στη Μεγάλη Βρετανία, για να ολοκληρώσω τη διδακτορική διατριβή που ένα χρόνο πριν, ως υπότροφος εσωτερικού, είχα αρχίσει στην Ελλάδα – για λόγους οικογενειακούς – με θέμα τη στωική θεολογία και με επιβλέποντα καθηγητή τον αείμνηστο ακαδημαϊκό Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο. Τότε, μου υποδείχτηκε ομόφωνα απ’ όλα τα εκεί καλά πανεπιστήμια στα οποία είχα απευθυνθεί ο επίκουρος καθηγητής A. A. Long του University College London ως ο κατ’ εξοχήν ειδικός στη στωική φιλοσοφία. Λόγω της φήμης του και της ομόθυμης σύστασης των βρετανών πανεπιστημιακών δασκάλων, συνηθισμένη από την τότε ελληνική πραγματικότητα, με δέος περίμενα να συναντήσω ένα σεβαστό και δυσπρόσιτο καθηγητή. Και τόσο σάστισα όταν βρέθηκα μπροστά σε ένα γελαστό, μοντέρνο, σχεδόν συνομήλικό μου τότε καθηγητή, που, όταν ρωτήθηκα πόσων ετών είναι η κόρη μου, απάντησα «eleven o’clock».

Ο νέος επόπτης μου, αφού με διαβεβαίωσε ότι είχε εντυπωσιαστεί με τον βαθμό του πτυχίου μου και το πρόγραμμα σπουδών που του είχα ήδη στείλει, μου ζήτησε να του δώσω μέσα σε ένα δεκαήμερο εκτενή περίληψη της δουλειάς που είχα κάνει ως υπότροφος εσωτερικού του Ι.Κ.Υ. Οι δέκα εκείνες μέρες ήταν από τις δυσκολότερες της ζωής μου. Έγραφα και έσβηνα νυχθημερόν, κατέληξα σε ένα «ωραίο», δηλαδή καλλιπέδες, κείμενο και πολύ συνεσταλμένη περίμενα εναγωνίως την κρίση του. Όταν το διάβασε μου είπε πολύ ευγενικά ότι η δουλειά μου του άρεσε πολύ, αλλά ότι δεν την είχα στηρίξει εξαντλητικά στα αρχαία κείμενα ούτε είχα δει κριτικά όλη τη σχετική βιβλιογραφία. Μου είπε, δηλαδή, ότι το πρόγραμμά μου είχε καίριο ενδιαφέρον και κάλυπτε ένα κενό στην έρευνα, αλλά το γραφτό μου, καίτοι «ωραίο», υστερούσε κάπως στην evidence. Η κρίση του – που προς στιγμήν με προβλημάτισε – με κατέπληξε με τη συστηματικότητα και τη συνέπεια των διορθώσεών του και προπάντων με την απαίτησή του να στηρίζω εξαντλητικά το οποιοδήποτε επιχείρημά μου στα αρχαία κείμενα. Και έμαθα τόσα πολλά για το γνήσιο και υπεύθυνο ακαδημαϊκό πνεύμα, κατά τις τακτικές ανά δεκαπενθήμερο συναντήσεις μας στα δύο χρόνια της εκεί εκπόνησης και ολοκλήρωσης της διατριβής μου. Μάλιστα, σε κάθε απουσία του από το Λονδίνο για εκπαιδευτικούς λόγους, ο καθηγητής Long με παρέπεμπε στον καθηγητή John Morison του πανεπιστημίου

του Cambridge. Έκτοτε, η λέξη evidence με κατατρέπει σε όλη μου τη ζωή όταν δουλεύω στην ιστορία της φιλοσοφίας. Και είχε γίνει σχεδόν εφιάλτης για τους προπτυχιακούς μαθητές μου κατά τα πρωτοποριακά σεμινάρια μας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και αργότερα στο πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά και στους μεταπτυχιακούς κατά την πιο πρόσφατη διδασκαλία μου εδώ στο σπουδαίο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Βιοηθικής και τη μέχρι τώρα ιδιότητά μου ως κριτή μεταπτυχιακών εργασιών και μέλους εποπτικών επιτροπών σε διδακτορικά.

Μετά το πέρας της διετούς υποτροφίας μου και την περάτωση της διατριβής μου, συναντούσα συχνά τον φίλο πλέον και συνάδελφο αργότερα Tony Long σε αρκετά συνέδρια στην Ελλάδα, στην Κύπρο – γένετρα του αρχηγέτη της Στοάς Ζήνωνα – και στο εξωτερικό, αλλά και σε διαλέξεις του στην Ελλάδα την οποία υπεραγαπά και στην οποία κάνει συχνά τις διακοπές του. Ήδη στις 30 Μαρτίου του 1975 είχε κάνει μια εξαιρετική διάλεξη στην Αθήνα προσκαλεσμένος από το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, όπου υπηρετούσα, με θέμα «Ο Ηράκλειτος και ο Στωικισμός», η οποία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Φιλοσοφία* 5-6 (1975-76). Πρόπερσι – όταν επιτέλους αξιωθήκαμε να φιλοξενήσουμε και εμείς, ύστερα από προσπάθειες περίπου μισού αιώνα, το 23^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας – δέχτηκε πρόθυμα την πρόσκληση της Διεθνούς Ομοσπονδίας Φιλοσοφικών Εταιριών (FISP) και της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας να προεδρεύσει στον τομέα της ελληνιστικής φιλοσοφίας.

Ο καθηγητής Long αποτέλεσε πρότυπό μου σε όλη τη σταδιοδρομία μου ως ερευνήτριας και διδάσκουσας, καίτοι ξεστράτισα για αρκετά χρόνια από την ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και στράφηκα – ερευνητικά πάντα – στη σύγχρονη ηθική και μεταηθική, στη φιλοσοφία των ανθρώπινων δικαιωμάτων και στη βιοηθική. Η εκλογή μου ως μέλους και αντιπροέδρου της Διεθνούς Συνομοσπονδίας Φιλοσοφικών Εταιριών (FISP) και η συμμετοχή μου σε Επιτροπές και Αρχές με επίκεντρο την ηθική, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοηθική με είχαν προσανατολίσει σε νέες θεματικές και πεδία, ελάχιστα καλλιεργούμενα ως τότε με φιλοσοφικό πνεύμα στην Ελλάδα και με είχαν ξεστράτισει περιστασιακά από την αφετηρία μου, την ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και τη Στοά. Δεν είναι ωστόσο τυχαίο, ενδεχομένως και λόγω των επώδυνων πρόσφατων περιπετειών της χώρας μας, ότι τα τελευταία χρόνια επέστρεψα στην αρχαία φιλοσοφία, στη σωκρατική, την αριστοτελική και ιδιαίτερα στη στωική, η οποία προσφέρεται μοναδικά για την αντιμετώπιση καιρικών οριακών καταστάσεων, όπως

αυτές που διερχόμαστε την τελευταία πενταετία. Ενδεικτικές της αδιάσπαστης εμπλοκής μου με τον Στωικισμό, όπως κυρίως μου τον δίδαξε και τον ερμηνεύει αδιάλειπτα ο Tony Long, είναι οι πιο πρόσφατες εργασίες μου «Is there Room for Moral Consideration of Animals in Stoic Logocentricism?», στο E. Protopapadakis (ed.), *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*, Berlin: Λόγος 2012, 59-94 και «Eros: An Unexpected God of the Stoic Cosmopolis», στο K. Boudouris (ed.), *Selected Papers from the XXIII World Congress of Philosophy*, Charlottesville, Virginia: Philosophy Documentation Center 2015, 159-180. Σε όλη την ακαδημαϊκή διαδρομή μου η εποπτεία της διατριβής μου από τον τιμώμενο καθηγητή και η αδιάλειπτη και εμπνευστική του αποκρυπτογράφηση της σπουδαιότητας του Στωικισμού αποτελούσαν για μένα σπουδαία ερευνητική και διδακτική αρχή.

Ο καθηγητής Long υπήρξε επόπτης διδακτορικών διατριβών στη στωική φιλοσοφία και άλλων ελλήνων συναδέλφων. Αποτέλεσε πρότυπο για όλους μας όσοι είχαμε την τύχη να δουλέψουμε μαζί του. Και είναι ένδειξη βαθιάς ευγνωμοσύνης στο πρόσωπό του το ότι μακρηγόρησα, εισαγωγικά στην παρουσίαση του έργου του, σχετικά με τη μακρά προσωπική μου σχέση φιλίας και θαυμασμού και με τη γνήσια αγάπη του για την Ελλάδα, το πνεύμα και τον λαό της. Το μεταφρασμένο στα ελληνικά βιβλίο του από εμένα και τον επίσης μαθητή του Στέλιο Δημόπουλο, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία* (1987), διαβάστηκε πολύ και υπήρξε διδακτικό βιβλίο στα ελληνικά πανεπιστήμια. Έχει επίσης μεταφραστεί στα ελληνικά με τον παραπλανητικό κατά τον Long τίτλο *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι* ο τόμος *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy* (1999/2006), εφόσον ο Δημόκριτος τουλάχιστον ήταν σχεδόν σύγχρονος του Σωκράτη. Ο σπουδαίος αυτός ιστορικός της φιλοσοφίας, παράλληλα με τη βαθιά γνώση του της ιστορίας της φιλοσοφίας στο σύνολό της, με έμφαση στις περιόδους της αναγέννησης του Στωικισμού και σε σύγχρονες εξελίξεις του – μιλά θετικά για το βιβλίο του Laurence Becker, *A New Stoicism*, Princeton University Press 1998 – γνωρίζει τέλεια αρχαία ελληνικά και λατινικά και μεταφράζει ο ίδιος απευθείας δυσπρόσιτα και δύσκολα αρχαία ελληνικά κείμενα. Ενδεικτικό του θαυμασμού του για το ελληνικό πνεύμα είναι και το πιο πρόσφατο έργο του *Greek Models of Mind and Self*, Harvard University Press 2015, που ξεκινά από τον Όμηρο και φθάνει μέχρι τον Πλωτίνιο.

Θεώρησα λοιπόν χρέος μου λόγω της μεγάλης πνευματικής προσφοράς του στην Ελλάδα και στη φιλοσοφία της, κυρίως στην «παγκοσμιομένη» ελληνιστική και ιδιαίτερα στη στωική εκδοχή, που τόσο μας χρειάζεται σήμερα ως πνευματικό στήριγμα στις αντοχές μας, να ειση-

γηθώ να τον αναγορεύσουμε και επίσημα μέλος του Πανεπιστημίου μας. Ευχαριστώ και πάλι θερμά την πρωταγία και την κοσμητεία που αποδέχτηκαν την Πρόταση του Τμήματος, ευγνωμονώ όλους τους συναδέλφους που αγκάλιασαν την πρότασή μου και ιδιαίτερα τις φίλες καθηγήτριες Βούλα Τσινόρεμα και Χλόη Μπάλλα για τις φροντίδες και τη φιλόξενη διάθεσή τους, καθώς και τη γραμματεία της Σχολής μας. Και μετά τα εισαγωγικά αυτά, έρχομαι όχι τόσο στο χρέος μου όσο στη χαρά μου να σας παρουσιάσω επιγραμματικά τον νέο μας συνάδελφο.

2. Ο Anthony Arthur Long γεννήθηκε στο Manchester της Μεγάλης Βρετανίας το 1937 και πολιτογραφήθηκε αμερικανός πολίτης το 1999. Υπηρέτησε ως καθηγητής κλασικών σπουδών και λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Berkeley στην Καλιφόρνια από το 1982 μέχρι το 2013 και έκτοτε ως ομότιμος καθηγητής του πανεπιστημίου αυτού, διδάσκοντας σε μεταπτυχιακά προγράμματα και δίνοντας σειρές διαλέξεων απανταχού της Γης. Σπούδασε στο University College London κλασική φιλολογία όπου άριστευσε και έλαβε το βραβείο Platt. Ως μεταπτυχιακός υπότροφος του ίδιου πανεπιστημίου πήρε το διδακτορικό του δίπλωμα το 1964 για το οποίο επίσης τιμήθηκε. Εργάστηκε ερευνητικά ως υπότροφος στα Πανεπιστήμια Princeton, Cambridge, Stanford και Βερολίνου. Υπηρέτησε ως λέκτωρ κλασικών σπουδών στα Πανεπιστήμια Otago (Νέας Ζηλανδίας) και Nottingham (1960-1971), ως υφηγητής ελληνικών και λατινικών στο University College London, ως Gladstone καθηγητής των ελληνικών στο Πανεπιστήμιο του Liverpool (1973-1983) και ως καθηγητής των κλασικών σπουδών στο φημισμένο και πρωτοποριακό Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στο Berkeley (1982-2013), ένα από τα τρία καλύτερα πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών. Κατά τη θητεία του στο Berkeley εξειδικεύτηκε ως Irving G. Stone καθηγητής της λογοτεχνίας (1991-2013), ως συνεργαζόμενος καθηγητής της ρητορικής (1995-2013) και ως καθηγητής της φιλοσοφίας (2005-2013).

Έκανε σειρά σεμιναρίων κυρίως για τον Στωικισμό, την αρχαία φιλοσοφία και θεολογία το 1969 στην Οξφόρδη και διετέλεσε επισκέπτης καθηγητής στο Μόναχο (1973), στο Princeton (1978, 2002), στο Berkeley (1982), στην École Normale Supérieure στο Παρίσι (1993, 2001), στο Otago (1995), στη Harare (Zimbabwe 1996), στην Ουτρέχτη (2003), στο Toronto (2004), στο Yale (2008), και ως διακεκριμένος καθηγητής στο Πεκίνο (2012), στο Hong Kong (2013) και στο Cambridge (2014). Έδωσε επώνυμες διαλέξεις σε πολλά πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών, στο Λονδίνο, στο Cambridge, στο Βέλγιο, στη Βουδαπέστη, στο Μεξικό και στον Καναδά.

Τιμήθηκε και βραβεύτηκε από τη Βρετανική Ακαδημία για το βιβλίο του *Language and Thought in Sophocles* και από το Κέντρο Ελληνικών Σπουδών της Washington, έγινε μέλος της Αμερικανικής Ακαδημίας Τεχνών και Επιστημών από το 1989, εντεταλμένο μέλος της Βρετανικής Ακαδημίας από το 1992, επίτιμος πολίτης Ρόδου από το 1992, επίτιμο μέλος της Εταιρίας Phi Beta Kappa (ΦΒΚ) από το 1993, μέλος της Αμερικανικής Φιλοσοφικής Εταιρίας από το 2009, επίτιμο μέλος της Εταιρίας για την Προώθηση των Ελληνικών Σπουδών από το 2012, και τιμήθηκε επανειλημμένως από το Πανεπιστήμιο του Berkeley.

Διετέλεσε εκδότης, συνεκδότης και σύμβουλος πολλών επιστημονικών περιοδικών, όπως τα: *The Bulletin*, *Classical Quarterly*, *Classical Antiquity*, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, *Ancient Philosophy*, *Journal of the History of Philosophy*, *Clarendon Later Ancient Philosophers*, *The Hellenistic World*, κ.λπ. κ.λπ.

Είναι μέλος των Εταιριών: American Philological Association, Society for the Promotion of Hellenic Studies, Aristotelian Society, Cambridge και Oxford Philosophical Societies, American Academy of Arts and Sciences, British Academy, και American Philosophical Society.

Διετέλεσε πρόεδρος της London Classical Society, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Αμερικανικής Ακαδημίας Τεχνών και Επιστημών, των Κλασικών Τμημάτων των βρετανικών πανεπιστημίων, πρόεδρος αρκετών πανεπιστημιακών τμημάτων, και προσέφερε πολλές διοικητικές υπηρεσίες.

3. Το συγγραφικό του έργο είναι εντυπωσιακό. Είναι συγγραφέας 9 βιβλίων και επιμελητής άλλων 6. Έχει στο ενεργητικό του 148 άρθρα και ανακοινώσεις δημοσιευμένα σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά, συλλογικούς τόμους και πρακτικά συνεδρίων. Εκτός από το πρώτο βιβλίο του – με βάση τη διδακτορική του διατριβή – στο οποίο ασχολείται με τον Σοφοκλή, όλα τα άλλα επικεντρώνονται στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, κυρίως στην ελληνιστική και ιδιαίτερα στη στωική, ενώ τα τελευταία χρόνια η έρευνά του επεκτείνεται και στη φιλοσοφία του Πλωτίνου.

Στο πρώτο βιβλίο του, *Language and Thought in Sophocles* (1968), το οποίο είχα παρουσιάσει από το περιοδικό *Πλάτων* (1969), ο Long συνδυάζοντας άρτια γνώση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και των δεδομένων της γλωσσολογίας καθώς και χρήση της σωστής μεθόδου φιλολογικής κριτικής επέτυχε να ανασκευάσει την παραδοσιακή εικόνα ενός Σοφοκλή αντιδραστικού και συντηρητικού και να τον παρουσιά-

σει πειστικά μέσα από την ανάλυση της γλώσσας του προοδευτικό και ανακαινιστή. Ο Σοφοκλής, κατ' αυτόν, έχοντας δημιουργικά αφομοιώσει τον γλωσσικό και εννοιολογικό πλούτο της φιλοσοφίας, της ιατρικής και της πολιτικής της εποχής του, ανέπτυξε ένα απόλυτα προσωπικό ύφος. Το έργο του αυτό, για το οποίο και βραβεύτηκε, αποτέλεσε υπόδειγμα υφολογικής μελέτης.

Την επικέντρωση του ενδιαφέροντός του για τη στωική φιλοσοφία – της οποίας ανακαλύπτει τη σπουδαιότητα όχι μόνο για την εποχή της αλλά και για τα νεότερα χρόνια, τον 17ο-18ο αιώνα και προπάντων για τη δική μας εποχή – εγκαινιάζει η έκδοση του βιβλίου του *Problems in Stoicism*, London (257 σελ.), το 1971, με δύο δικά του πολύ σημαντικά άρθρα. Παρουσίασα το έργο αυτό τον ίδιο χρόνο στο ελληνικό κοινό επίσης από τη *Φιλοσοφία* 1. Σ' αυτό περιέλαβε ο Long διαλέξεις κορυφαίων αγγλόφωνων μελετητών που έγιναν το 1967-68 στο Ινστιτούτο Κλασικών Σπουδών του Λονδίνου, τρία κλασικά δημοσιευμένα άρθρα γνωστών ιστορικών της φιλοσοφίας και δύο δικές του σημαντικές μελέτες για τη σχέση γλώσσας και πραγματικότητας καθώς και ελευθερίας και αιτιοκρατίας στη Στοά. Η συλλογή αυτή συνέτεινε στο να καλυφθούν τα κενά της αγγλόφωνης έρευνας και να γίνει συνειδητή η ιδιοτυπία της στωικής φιλοσοφίας ως συστήματος με στενή αλληλεξάρτηση των μερών της – λογικής, φυσικής, ηθικής –, πράγμα που δυσχεραινόταν από τη σχετική ανεπάρκεια της συλλογής των αποσπασμάτων των αρχαίων Στωικών από τον Hans von Arnim. Όπως είναι γνωστό, οι αρχαίοι Στωικοί – κυρίως οι αρχηγέτες της Σχολής Ζήνων, Κλεάνθης και Χρύσιππος – έγραψαν πάρα πολλά έργα, αλλά κανένα από αυτά δεν έχει διασωθεί, όπως συνέβη και με τα έργα της Μέσης Στοάς με κυριότερους εκπροσώπους τον Παναίτιο και τον διάσημο στην εποχή του οικουμενικό φιλόσοφο και επιστήμονα Ποσειδώνιο. Δυστυχώς, αλλά και ευτυχώς, μόνο τα έργα των εκπροσώπων της Νεότερης Στοάς, Σενέκα, Επικτήτου και Μάρκου Αυρηλίου, έχουν διασωθεί και σ' αυτά κυρίως στηρίχτηκε η αναβίωση της Στοάς στη λεγόμενη «Κλασική Παράδοση» τον 17ο και τον 18ο αιώνα. Πράγματι – και σ' αυτό έγκειται επίσης η συμβολή του – η ελληνιστική φιλοσοφία και κυρίως η στωική δεν είχε απασχολήσει σημαντικά τον αγγλόφωνο κόσμο. Καίτοι είχε ήδη γίνει αντικείμενο έρευνας από γερμανούς και γάλλους ιστορικούς της φιλοσοφίας, δεν είχε βρει αξιόλογη ανταπόκριση στη Μεγάλη Βρετανία, ενώ η αμερικανική έρευνα είναι γενικά εγγύτερη στο πνεύμα του Στωικισμού. Όπως έχει επισημάνει επανειλημμένως ο Long, αμερικανοί φιλόσοφοι, στοχαστές, λογοτέχνες, λ.χ. οι Emerson, Thoreau, Dreiser,

Foster και άλλοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί ακόμη, είχαν ενστερνιστεί το στωικό πνεύμα. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του ναυάρχου James Stockdale, ο οποίος έζησε φυλακισμένος επτάμισι χρόνια στο Βιετνάμ και επέζησε χάρις σε έλληνες συγγραφείς και ιδιαίτερα στον Επίκτητο, ο οποίος τον έκανε «καλύτερο άνθρωπο», όπως γράφει ο ίδιος στο βιβλίο του *The World of Epictetus* το 1993. Οι Αμερικανοί, παρατηρεί εύστοχα ο Long, ήταν απαρχής εγγύτεροι στο πνεύμα του Στωικισμού από τους Βρετανούς, γιατί παίρνουν τον εαυτό τους πολύ στα σοβαρά και έχουν εγγενείς τις έννοιες της αυθεντικότητας και της αυτοβοήθειας. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Στωικισμός ανθεί σε περιόδους αναταραχών, όπως δείχνει και η λεγόμενη «Κλασική Παράδοση».

Ακολούθησε η σπουδαία μελέτη του Long *Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*, London: Duckworth 1974/1986, η οποία μεταφράστηκε σε επτά γλώσσες: στα ισπανικά, ιταλικά (1991), ουγγρικά (1989), κορεατικά (2001), ιαπωνικά (2003), τσεχικά (2003) και ελληνικά – από εμένα και τον Στέλιο Δημόπουλο σε έκδοση του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης (1987) –, ενώ είχε παρουσιαστεί από εμένα εκτενώς τον χρόνο της έκδοσής της στη *Φιλοσοφία* 4 (1974): 465-476. Πρόκειται για ένα βιβλίο-υπόδειγμα συνθετικής μελέτης της ελληνιστικής φιλοσοφίας και σταθμό στην αγγλόφωνη έρευνα. Φωτίζει μοναδικά την παράλληλη και αντιθετική πορεία των κυριότερων ελληνιστικών κινήματων που αποσκοπούσαν στο να καλλιεργήσουν με διαφορετικούς τρόπους και πνεύμα καθένα τους μια παρόμοια ψυχική κατάσταση για την αντιμετώπιση της νέας πραγματικότητας της ελληνιστικής εποχής. Το βιβλίο αυτό, σε αντιδιαστολή με τις απόψεις που κυριαρχούσαν το 19ο αιώνα, καταξιώνει την ελληνιστική φιλοσοφία όχι μόνο από ιστορική και πολιτισμική αλλά και κυρίως από φιλοσοφική άποψη.

Ήδη από την πρώτη εμπλοκή του με τη φιλοσοφία των Στωικών, ο Long είχε δείξει ότι τόσο η κατανόηση όσο και η ερμηνεία της στωικής φιλοσοφίας απαιτούν τέλεια γνώση των κλασικών γλωσσών, αρχαίων ελληνικών και λατινικών, και ευρεία εποπτεία όχι μόνο γενικώς της αρχαίας φιλοσοφίας αλλά και της νεότερης και σύγχρονης φιλοσοφίας για τη σωστή ερμηνεία της ιδιότυπης τεχνικής στωικής ορολογίας και των νέων ιδεών και κατηγοριών με τις οποίες πλούτισε τη φιλοσοφική προβληματική. Από την άποψη αυτή αποτελούν τεράστια συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής φιλοσοφίας οι δύο τόμοι που εκπόνησε μαζί με τον David Sedley, *The Hellenistic Philosophers*, Vol. I, *Translations of the Principal Sources, with Philosophical Commentary*, Cambridge University Press 1987 – που μεταφράστηκε γρήγορα στα

γερμανικά και τα γαλλικά – και Vol. 2, *Greek and Latin Texts with Notes and Bibliography*, Cambridge University Press 1989, συνολικά και οι δύο πάνω από 1.000 σελίδες. Πρόκειται για μια συλλογή που προϋποθέτει τιτάνιο μόχθο, για ένα περιεκτικό βιβλίο πηγών που κάνει προσιτά στο ευρύ κοινό τα σημαντικότερα κείμενα που αναφέρονται στους Επικουρείους, τους Στωικούς και τους Σκεπτικούς. Και, χωρίς να απαιτεί γνώση των κλασικών γλωσσών, αποσαφηνίζει τις σχετικές με τις σχολές αυτές έννοιες και τα προβλήματα που συνεπάγονταν οι γνωστές αναμεταξύ τους διαμάχες. Οι δύο συγγραφείς μεταφράζουν οι ίδιοι δυσπρόσιτα και κάποτε δυσνόητα κείμενα, τα οποία και εύστοχα σχολιάζουν ιστορικά και φιλοσοφικά. Οι δύο αυτοί τόμοι με το γλωσσάρι και τα ευρητήριά τους κάνουν προσιτή και εφικτή τη μελέτη των τριών αυτών ελληνιστικών σχολών στον αγγλόφωνο κυρίως κόσμο.

Σε συνεργασία με άλλους ιστορικούς της φιλοσοφίας ο Long έγραψε ακόμη βιβλία για τον Θεόφραστο (1985), για το πρόβλημα του εκλεκτικισμού (1988/1996), για τα στοιχεία ηθικής του Ιεροκλή (1992), επιμελήθηκε μαζί με άλλους το βιβλίο *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World* (1993), δημοσίευσε τον τόμο *Stoic Studies* με αξιόλογες εργασίες του (2001), και τον τόμο *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy* (1999) που μεταφράστηκε στα γερμανικά, στα ελληνικά (2005) – από τους Θεοδόση Νικολαΐδη και Τάσο Τυφλόπουλο με τον τίτλο *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι* –, στα πορτογαλικά (2008) και στα κινεζικά (2006).

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το βιβλίο του *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*, Oxford: Clarendon Press 2002/2004) στο οποίο δείχνει το πόσο Σωκρατικοί ήταν πράγματι οι Στωικοί και ιδιαίτερα ο Επίκτητος, ο οποίος αναφέρει τον Σωκράτη πολύ περισσότερες φορές απ' όση τους αρχηγούς της Σχολής του. Ο Long θεωρεί τον Επίκτητο «ένα στοχαστή που δεν μπορούμε να ξεχάσουμε γιατί μπαίνει μέσα στο πετσί μας». Και προσθέτει: «Ο Επίκτητος προκαλεί και εξοργίζει αλλά αντιμετωπίζει τόσο δηκτικά τις καθημερινές προκλήσεις της ζωής ώστε κάποιος που γνωρίζει τη δουλειά του δεν μπορεί να την αψηφήσει ως αδύναμη θεωρητικά ή ως άχρηστη πρακτικά. Σε εποχές έντασης, όπως μαρτυρούν νεότεροι οπαδοί του Επικτήτου, οι συστάσεις του είναι πανταχού παρούσες» (σ. 10). Και στο άρθρο του «Hellenistic Ethics as the Art of Life» (αναδημοσιευμένο στη σημαντική συλλογή δοκιμίων του με τον τίτλο *From Epicurus to Epictetus: Studies in Hellenistic and Roman Philosophy*, Oxford: Clarendon Press 2006, σ. 23-39), συγκρίνοντας την αρχαία ηθική με τη σύγχρονη μεταηθική και εφαρμοσμένη ηθική υπό το πρίσμα

των γνωστών απόψεων του MacIntyre, θεωρεί τη στωική φιλοσοφία κυρίως του Επικτήτου ως την πιο επιδραστική ηθική, ως τέχνη του βίου ή ως «τεχνολογία εαυτού» – κατά τον Foucault «αυθεντικότητα του εγώ» ή κατά τον Νίτσε «αισθητικοποίηση του εγώ» – αναγνωρίζοντας τον οικουμενικό χαρακτήρα της. Στον Επικτήτο εξάλλου βρίσκουμε ατόφια την έκφραση για τη φιλοσοφία ως «τέχνη του βίου», την οποία ανάγει μεταφορικά τόσο ο Long, όσο και ο Νεχαμάς, στον Σωκράτη, προφανώς από κάποιες νύξεις στον διάλογο *Αλκιβιάδης Ι*, αλλά κατ' εμέ και από τα γνωστά ερωτήματα που βρίσκουμε στον πλατωνικό *Τοργίαν «πῶς βιωτέον»* και «ὄντινα δεῖ τρόπον ζῆν». Είναι χαρακτηριστική μάλιστα η κατακλείδα του άρθρου αυτού σχετικά με την επικτήτεια ηθική. Λέει ο Long σε αντιδιαστολή με την επικούρεια ησυχαστική ηθική: «Ο Στωικισμός, όπως τον καλλιεργεί ο Επικτήτος, προσφέρει έναν αξιόλογο συνδυασμό πρόκλησης, ηθικής ακεραιότητας και ικανοποίησης». Το τελευταίο, μάλιστα, εντελώς πρόσφατο και ιδιαίτερα στοχαστικό, εμπνευσμένο και πανοραμικό της ελληνικής σκέψης, διαφορετικό από όλα τα άλλα, βιβλίο του *Greek Models of Mind and Self*, Harvard University Press 2015, αρχίζει από τον Όμηρο και καταλήγει στον Επικτήτο – την ηθική του οποίου βλέπει πρόσφορη και για την εποχή μας με κάποιες αφαιρέσεις, όπως επισημαίνει αλλού – αλλά και στον Πλωτίνιο. Παρατηρεί γενικά για τον Στωικισμό: «Αυτό που ο Στωικισμός προσφέρει κυρίως στο ανθρώπινο δυναμικό είναι η ιδέα μιας διάνοιας στην οποία η αυτονομία, η ορθολογικότητα, η αξία του εαυτού, η ακεραιότητα και η φιλανθρωπία μπορούν πλήρως να αλληλοσυνδυαστούν» (σ. 199). Θεωρεί θετική, όπως ήδη είπα, τη συμβολή του Becker στο βιβλίο του *A New Stoicism* και είμαι βέβαιη ότι θα συμεριζόταν πολλές απόψεις του δικού μας Ιάσωνα Ξενάκη σχετικά με τον φιλόσοφο-θεραπευτή Επικτήτο, καίτοι όχι τόσο τη ροπή του προς την αυτοκτονία την οποία οικειώθηκε τραγικά ο Ξενάκης, όπως έχω επισημάνει σε παλαιότερο άρθρο μου («The post-existentialist neo-stoicism of Jason Xenakis and the Stoic theory of suicide», *The Greek Review of Social Research* 41 (1981): 56-65).

Για λόγους κλεψύδρας δεν θα αναφερθώ στο ρηξικέλευθο έργο του για τη λοιπή ελληνιστική φιλοσοφία, για τους Επικούρειους και τους Σκεπτικούς, αλλά και για τους Προσωκρατικούς, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τον Θεόφραστο και άλλους και θα περιοριστώ στο τελευταίο εξαιρετικό και ελκυστικό βιβλίο του που εξελίσσεται σε best-seller. Ήδη μεταφράζεται στα κινεζικά και αλλού και ελπίζουμε να διαβαστεί και γρήγορα στα ελληνικά. Η ιδέα του βιβλίου αυτού, λέει ο Long, κυφορήθηκε σε μια σειρά διαλέξεών του στο Πανεπιστήμιο Renmin στο Πεκίνο τον Μάιο του 2012. Με το βιβλίο αυτό προχωρεί ο τιμώμενος

σήμερα συνάδελφος πέρα από τη φιλοσοφία προς τη σοφία, για να θυμηθούμε τον Σωκράτη της *Απολογίας*. Με υλικό όλη σχεδόν την αρχαία ελληνική σκέψη, λογοτεχνική και φιλοσοφική, μας δίνει εδώ ένα καταστάλαγμα σοφίας, όχι τόσο λόγιο (scholarly) και τεχνικό, όσο τα άλλα μνημειώδη έργα του, αλλά πανοραμικό και βαθιά στοχαστικό με αφητηρία την πρώιμη ελληνική αρχαιότητα και τέρμα τον Χριστιανισμό και με σταθμούς τον Ησίοδο, τον Πίνδαρο και άλλους. Με βαθιά και κατασταλαγμένη σοφία ανιχνεύει σε όλο τον πνευματικό ελληνικό κόσμο τις απόψεις για τον νου, το εγώ και την ψυχο-σωματική ταυτότητα. Καταγράφει δηλαδή με βαθιά μελέτη και ευαισθησία τις θέσεις και τις στάσεις του αρχαιο-ελληνικού πνεύματος στις πιο εμπνευσμένες στιγμές της ποίησης και της φιλοσοφίας απέναντι στα οικουμενικά δυσάπαντητα, αν όχι αναπάντητα, ερωτήματα, όπως: «πόση αυτονομία μπορούμε να αποκτήσουμε;», «είμαστε υπεύθυνοι για την ευτυχία;», «ποια είναι η σχέση της ψυχής μας με το σώμα μας;», καθώς και στο οριακό ερώτημα «τι μας συμβαίνει όταν πεθαίνουμε;» Τον απασχολεί σε βάθος πώς προέκυψαν τα οριακά αυτά ερωτήματα στην αρχαία Ελλάδα και δείχνει ότι η διαμόρφωση του νου από τους Έλληνες στοχαστές μάς έδωσε μεταφορές που βιώνουμε ακόμη και σήμερα, όπως «η εξουσία του λόγου» και «η δουλεία στο πάθος». Εξετάζει ακόμη τη λιγότερο οικεία μας έννοια της θεότητας του πνεύματος και ρωτά τι θα μπορούσε να σημαίνει για μας. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον Πλάτωνα που διάρθρωσε τα ζητήματα αυτά, διερωτάται όμως αν οι πλατωνικές απόψεις μάς είναι οικειότερες από τις ομηρικές, και καταλήγει με τον Επίκτητο, ο οποίος συνιστά σωστή χρήση των νοητικών μας εντυπώσεων.

Πιστεύει ο Long ότι η αυτοκατανόηση δεν μπορεί να επιτευχθεί με την εμπειρική έρευνα, εφόσον δεν μπορεί να διαπιστωθεί αν ο νους είναι ένα σωματικό ή πνευματικό επιφαινόμενο του μυαλού μας ούτε ποια είναι η φύση της συνείδησης. Έχει τη γνώμη ότι αξίζει τον κόπο να ανιχνευτούν οι ελληνικές απόψεις όχι τόσο για επιστημονικούς λόγους, όσο για την αναγνώριση του πώς, πριν από τη μοντέρνα επιστήμη, εμφάνισαν οι λογοτέχνες και οι φιλόσοφοι τα πράγματα που συγκροτούν ένα ανθρώπινο εγώ ξένο προς τον σωματοκρατικό καπιταλισμό της αγοράς. Δεν υποστηρίζει ότι οι Έλληνες ανακάλυψαν τον νου, όπως το είχε θέσει ο Bruno Snell στο γνωστό βιβλίο του *Die Entdeckung des Geistes* (Göttingen 1948), αλλά ότι έκαναν τεράστια προσπάθεια να διαμορφώσουν τη γλώσσα και τις έννοιες της σκέψης. Ούτε επιχειρεί κάποιας μορφής συγκριτική θεώρηση, αλλά μια εκτίμηση της αποτελεσματικότητάς τους, εξαιρετικά διαφωτιστική και για τη δική μας αυτοκατανόηση.

Λέει στην αρχή της Εισαγωγής: «Η πρώτη προκείμενη αυτού του βιβλίου είναι ότι η κατανόηση του εαυτού μας – της φύσης μας, των ικανοτήτων και δυνατοτήτων μας – είναι το δυσκολότερο πράγμα στον κόσμο και όμως άπειρα γοητευτικό, γιατί δεν μπορεί τελικά να διεκπεραιωθεί με εμπειρική έρευνα. Δεν υπάρχουν γεγονότα, για να αποφασίσουμε μια για πάντα αν ο νους είναι μέρος του σώματος, μια πνευματική ουσία ή επιφανόμενο του μυαλού. Δεν γνωρίζουμε ακόμη επιστημονικά τι είναι συνείδηση». Δεν πιστεύει ο Long ότι οι Έλληνες θα μας αποκαλύψουν επιστημονικά δεδομένα για νευρώνες και συνάψεις, ούτε ότι πρώτοι οι φιλόσοφοι «ανακάλυψαν τον νου», αλλά ότι συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της γλώσσας και των εννοιών που συγκροτούν αυτή την προβληματική. Και φέρνει τελικά τον Όμηρο πιο κοντά μας ίσως από τον Πλάτωνα με τον δυϊσμό του ανάμεσα στην ψυχή και το σώμα, δίνοντας και πάλι ιδιαίτερη έμφαση στον σωκρατικο-στωικό Επίκτητο. Γρήγορα ελπίζω να έχουμε μετάφραση του γοητευτικού αυτού βιβλίου και μάλιστα εύχομαι να εκδοθεί από τις περίφημες και ποιοτικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Λόγοι κλεψύδρας μου επιβάλλουν να σταματήσω. Ήδη έκανα κατάχρηση της αντοχής σας. Ελπίζω να σας έπεισα ότι, παρά τη μεγάλη κρίση που διέρχεται η πατρίδα μας, ίσως περισσότερο γι' αυτό, δεν είναι πολυτέλεια η σημερινή εκδήλωση, ότι δηλαδή άξιζε να γίνει δικός μας, μέλος της ακαδημαϊκής μας κοινότητας, ένας μεγάλος στοχαστής, εμβριθής φιλόλογος και ταλαντούχος όχι μόνο ιστορικός της φιλοσοφίας, ούτε απλώς φιλόσοφος, αλλά πραγματικά σοφός, που αγάπησε την Ελλάδα ως πνευματική πατρίδα του και – παράλληλα με τις πολλές άλλες μελέτες του – διέδωσε απανταχού της Γης και προσφέρει και σ' εμάς ένα Στωικισμό που ως τρόπος ζωής, ως «τέχνη βίου» ή «επιστήμη του βίου», όπως τη διακηρύσσει ο Επίκτητος, μπορεί θεμελιακά να μας στηρίξει να περάσουμε με λιγότερες ψυχο-πνευματικές απώλειες τον κάβο της αναπάντεχης κρίσης που μας ταλανίζει τα τελευταία χρόνια. Αυτό τον Στωικισμό μάς τον ανέδειξε μοναδικά ο δικός μας πλέον άνθρωπος, ο συνάδελφος και Επίτιμος Διδάκτοράς μας Tony Long.

Απαρχής το Πανεπιστήμιό μας ξεκίνησε να τιμά με τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα έλληνες επιστήμονες που είχαν διακριθεί στο εξωτερικό και είχαν ερμηνεύσει κατά τρόπο προσωπικό κορυφαίους στοχαστές της ελληνικής αρχαιότητας, όπως τον Κωνσταντίνο Αξελό, τον Κορνήλιο Καστοριάδη και άλλους. Προσωπικά είχα εισηγηθεί την αναγόρευση στην αίθουσα αυτή σε επίτιμη διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης της Ιωάννας Κουτσουράδη, ελληνικής κα-

ταγωγής, μαθήτριας του Ζαπείου Ελληνικού Γυμνασίου Θηλέων της Κωνσταντινούπολης, καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Hacettepe της Άγκυρας, μέλους του Διεθνούς Ινστιτούτου Φιλοσοφίας και πρώτης γυναίκας προέδρου της Διεθνούς Ομοσπονδίας Φιλοσοφικών Εταιριών, η οποία μετέφραζε και δίδασκε μεταξύ άλλων αρχαία ελληνική φιλοσοφία και λογοτεχνία, καθώς και του Λάμπρου Κουλουμπαρίση, καθηγητή του Πανεπιστημίου των Βρυξελλών, σπουδαίου και πολυγλωσσότατου μελετητή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και δεινού ερμηνευτή του Αριστοτέλη.

Όταν θυμηθούμε το γνωστό «Έλληνας καλείσθαι τούς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας...μετέχοντας», είμαι βέβαιη ότι με την εισήγησή μου να τιμηθεί σήμερα εδώ και ο καθηγητής A. A. Long που αξιώθηκε «μια ζωή με την ελληνική φιλοσοφία», δεν παραβιάζω την αρχή που οι πρώτοι διδάξαντες φιλοσοφία σ' αυτό το πανεπιστήμιο, ο αγαπητός συνάδελφος Τάσος Μπουγάς κι εγώ, είχαμε σιωπηρά καθιερώσει. Με βάση το κριτήριο αυτό, ο Tony Long, που μιλά τέλεια αρχαία ελληνικά και καταλαβαίνει και τα νέα, που αφιέρωσε το πνεύμα του στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ανέδειξε στον αγγλόφωνο κυρίως κόσμο – αλλά και παντού με τις μεταφράσεις των έργων του – τη σπουδαιότητα της ελληνιστικής φιλοσοφίας στη χαραυγή του κοσμοπολιτισμού, και κυρίως του Στωικισμού, ως στάσης του βίου, είναι εν πνεύματι βαθιά Έλληνας, όχι απλώς φιλέλληνας. Και η τιμή που του απονέμουμε σήμερα εδώ συνεχίζει επιτυχώς την παράδοση του Τομέα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, από το οποίο νιώθω σήμερα σαν να μην έφυγα ποτέ.

Σας ευχαριστώ και πάλι με όλη μου την καρδιά.

Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου

Ομότιμη καθηγήτρια των Πανεπιστημίων Αθηνών και Κρήτης

Μια ζωή με την ελληνική φιλοσοφία¹

Αξιότιμα μέλη του Πανεπιστημίου, κυρίες και κύριοι

Η αναγόρευσή μου σε Επίτιμο Διδάκτορα του Πανεπιστημίου Κρήτης με γεμίζει χαρά και υπερηφάνεια. Αποτελεί για μένα τεράστια τιμή και ευχαρίστηση. Μου είναι σχεδόν αδύνατο να εκφράσω στη σύντομη ομιλία μου την ευγνωμοσύνη μου για τη μεγάλη τιμή που μου περιποιείτε. Κατ' αρχάς, να σας διαβεβαιώσω ότι είμαι εξαιρετικά συγκινημένος και χαρούμενος για την υποδοχή μου στο εξαιρετο αυτό ίδρυμα γνώσης. Το Πανεπιστήμιο της Κρήτης μπορεί να είναι σχετικά νέο, αλλά ήδη απολαύει υψηλής διεθνούς αναγνώρισης. Πρωτίστως, όμως, είμαι ευτυχής λόγω της επιστροφής μου σε αυτό τον τόπο. Ήρθα για πρώτη φορά στο Ρέθυμνο πριν από είκοσι περίπου χρόνια, για να συμμετάσχω στο συνέδριο (colloquium) αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, που είχε οργανώσει η αγαπητή μου φίλη Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, η οποία και υπήρξε η πρώτη καθηγήτρια φιλοσοφίας του ιδρύματός σας.

Επομένως, η χαρά που βρίσκομαι σήμερα εδώ είναι και βαθιά προσωπική. Η καθηγήτρια Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, όπως σας έχει πει η ίδια, ήταν μια από τις πρώτες μου μεταπτυχιακές φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου. Στη μακρά μου καριέρα ευτύχησα να έχω πολλούς εξαιρετους φοιτητές, αλλά κανένα πιο διαπρεπή από τη Μυρτώ, την πρώτη, νομίζω, γυναίκα που διορίστηκε τακτική καθηγήτρια φιλοσοφίας σε ελληνικό πανεπιστημιακό ίδρυμα. Ως καθηγήτη, τίποτα δεν με χαροποιεί περισσότερο από την επιτυχία των φοιτητών μου. Το γεγονός ότι η Μυρτώ και εγώ βρισκόμαστε σήμερα μαζί ενώπιόν σας, σε αυτήν τη μεγάλη τελετή, με γεμίζει χαρά. Πρέπει να σας πω ότι η Μυρτώ ήταν υπεύθυνη για την πρώτη επίσκεψή μου στην Ελλάδα το χίλια εννιακόσια εβδομήντα ένα (1971). Έκτοτε έχω επιστρέψει επανειλημμένως, συχνά για να δώσω ομιλίες στην Αθήνα και αλλού στην Ελλάδα, για να ξαναβρώ παλιούς φίλους και για να κάνω νέες φιλίες. Πάντοτε, όταν βρίσκομαι στη χώρα σας, αισθάνομαι σαν στο σπίτι μου, και τη Μυρτώ και την οικογένειά της τους νιώθω σαν στενούς συγγενείς.

¹ Μετάφραση των δύο πρώτων παραγράφων από τον καθηγητή Anthony A. Long και της υπόλοιπης διάλεξης από την καθηγήτρια Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου.

Η αποδοχή αυτής της αναγνώρισης γίνεται με ευγνωμοσύνη, όχι όμως, τουλάχιστον πρωταρχικά, για εμένα τον ίδιο, αλλά λόγω της μοναδικής συμβολής που άσκησε, και εξακολουθεί να ασκεί, η ελληνική φιλοσοφία στον πολιτισμό και τον άνθρωπο για περισσότερο από δύο-μισι χιλιετίες.

Η δική μου ζωή, συντροφιά με την ελληνική φιλοσοφία, με έφερε σε όλες τις ηπείρους της Γης, συμπεριλαμβανομένης της Αφρικής, της Αυστραλίας και της Ασίας. Και τώρα εμένα, που γεννήθηκα στην Αγγλία και πολιτογραφήθηκα στην Αμερική, με επέστρεψε στην Κρήτη, στον τόπο ακριβώς της γέννησης του Δία, όπου διαδραματίζεται ο μέγας διάλογος *Νόμοι* του Πλάτωνα. Ο Επιμενίδης από την Κνωσό συνήθιζε να λέει «Κρήτες άει ψεύσται», δηλαδή «Όλοι οι Κρήτες είναι πάντα ψεύτες», το οποίο είναι φυσικά ένα αυτο-αναιρούμενο ψέμα. Επειδή, αν ήταν αληθινό, θα ήταν ψεύδος, και αν ήταν ψεύδος, θα μπορούσε να είναι αληθινό. Το παράδοξο εκείνο, γνωστό ως «Ο Ψευδόμενος», αποτελεί ακόμη αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των νεότερων φιλοσόφων που ασχολούνται με τον φιλοσοφικό κλάδο της λογικής. Όπως και η ελληνική φιλοσοφία γενικώς, οι σκέψεις και οι προκλήσεις που σφυρηλατήθηκαν σ' αυτά τα αρχαία νησιά δεν γερνούν ποτέ, είναι αιώνιες.

Καθώς ολοκληρώνω αυτές τις εισαγωγικές παρατηρήσεις, θα ήθελα να εκφράσω από τα βάθη της καρδιάς μου την ελπίδα και την ευχή να επιτύχει γρήγορα η Ελλάδα αρκετή οικονομική σταθερότητα και να επιστρέψει σύντομα στην ευημερία, την οποία ο λαός της έχει απόλυτα ανάγκη. Η Ευρώπη έχει ανάγκη την Ελλάδα και η παγκόσμια κοινότητα χρειάζεται την Ελλάδα, μια Ελλάδα που να είναι σταθερή και ευημερούσα, για να μπορεί να συνεισφέρει στον πλανήτη μας τα μοναδικά ελληνικά προτερήματά της. Προσεύχομαι με όλη μου την καρδιά να βρείτε διέξοδο και να τη βρείτε τώρα.

Το βασικό φιλοσοφικό ερώτημα, σύμφωνα με τον Σωκράτη, δεν είναι το ερώτημα «Τι είναι αληθές;», ούτε το «Σαν τι είναι ο κόσμος;», αλλά το «Πώς πρέπει κανείς να ζει;» (*Πώς βιωτέον; – "Όντινα τρόπον δεῖ ζῆν;"*). Είναι αυτό ένα ερώτημα που αντιμετωπίζουμε όλοι σε διάφορα στάδια της ζωής μας: ως έφηβοι, όταν έχουμε να διαλέξουμε μια καριέρα, ως γονείς που ρωτάμε πώς πρέπει να αναστήσουμε τα παιδιά μας, ή ως άνθρωποι κάποιας ηλικίας που σκεφτόμαστε τι θέλουμε να κάνουμε με τη ζωή που μας απομένει. Το ερώτημα «πώς οφείλει κανείς να ζει;» μας προσκαλεί να κοιτάξουμε έξω και μέσα μας, να αναρωτηθούμε πού τοπο-

θετούμε τους εαυτούς μας μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία, και να ρωτήσουμε τι εμείς, ως άτομα, μπορούμε και οφείλουμε να κάνουμε με τους εαυτούς μας. Εγώ ο ίδιος, ως έφηβος, πέρασα αρκετό διάστημα της ζωής μου σε μια κατάσταση την οποία οι έλληνες φιλόσοφοι θα ονόμαζαν *απορία* ή *σκέψη* – αβεβαιότητα, διερεύνηση, διερώτηση για το ποιο δρόμο να πάρω. Δεν ήταν μια άνετη κατάσταση. Η ευτυχία σ' αυτό το στάδιο του βίου είναι συχνά πλασματική, αλλά καθώς κοιτάζω πίσω, με το προνόμιο μιας ζωής που αφιερώθηκε στην ελληνική φιλοσοφία, η *απορία* και η *σκέψη*, όπως τόσο έντονα διακήρυξε ο Σωκράτης, είναι ουσιώδη στάδια στην προσπάθεια να γνωρίσεις τον εαυτό σου. Όλη εκείνη την εποχή ένα πράγμα είχε σφηνωθεί στο μυαλό μου και με κρατούσε προσηλωμένο. Ο παππούς μου από την πλευρά της μητέρας μου, όταν είχε περάσει τα ογδόντα, μου είχε πει στα επτάχρονα γενέθλιά μου: «Όταν θα μεγαλώσεις, να διαβάσεις Αριστοτέλη και Πλούταρχο». Δεν είχα ιδέα βέβαια τι θα συνεπαγόταν η ανάγνωση αυτών των ελλήνων φιλοσόφων. Πώς θα μπορούσα άλλωστε να ξέρω στην ηλικία εκείνη; Γνώριζα όμως τον παππού μου, τον λάτρευα και ήξερα πως οτιδήποτε μου έλεγε έπρεπε να είναι αληθινό και σημαντικό.

Καθώς περνούσαν τα χρόνια, είχα μια τυπική γυμνασιακή παιδεία στην Αγγλία με ισχυρό κέντρο ενδιαφέροντος τα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά. Έξω από την τάξη, ωστόσο, άρχισα να διαβάζω φιλοσοφία και ιδιαίτερα Πλάτωνα. Πάντως, η ιδέα ότι θα σταδιοδρομούσα ως ακαδημαϊκός δάσκαλος δεν ήταν εσκεμμένη επιλογή μου. Απεναντίας, ήταν ένα υπέροχο δώρο που μου προσφέρθηκε ξαφνικά μόλις ολοκλήρωσα τις προπτυχιακές σπουδές μου στα κλασικά γράμματα: η προσφορά μιας πανεπιστημιακής θέσης διδασκαλίας ελληνικής φιλοσοφίας στη Νέα Ζηλανδία. Και τότε οι αβεβαιότητες και οι διερευνήσεις μου σχετικά με το τι να κάνω με τη ζωή μου μπορούσαν να απαντηθούν: μπορούσα πια να ακολουθήσω την πρόγνωση του παππού μου. Θα διάβαζα πράγματι Αριστοτέλη και Πλούταρχο και όλους τους άλλους έλληνες φιλοσόφους, και θα τους διάβαζα όχι μόνο για να προσπαθήσω να καταλάβω και να διδάξω τις ιδέες τους, αλλά και για να ανακαλύψω τις απαντήσεις τους στο ερώτημα του Σωκράτη: «Πώς πρέπει κανείς να ζει;» (*πῶς βιωτέον;*). Σ' αυτό το στάδιο της ζωής μου, ωστόσο, έπρεπε να μάθω πολύ περισσότερα πράγματα για την ελληνική φιλοσοφία. Γνώριζα όμως ότι οι αρχαίοι φιλόσοφοι δεν ήταν απλώς θεωρητικοί, αλλά και στοχαστές με σημαντικές απαντήσεις στο σωκρατικό ερώτημα – στο ερώτημα για το ποιους σκοπούς θα όφειλε κάποιος να επιδιώξει, για να κάνει μια ζωή που ν' αξίζει τον κόπο.

Το 1960, τη χρονιά που αποφοίτησα, η ελληνική φιλοσοφία ήταν ένα πεδίο σπουδών που ανθούσε στην Αγγλία. Εγώ ήμουν απλώς ένας από τους πολλούς νέους επιστήμονες που είχαν αρχίσει να πασχίζουν να γίνουν γνωστοί με την έρευνά τους σ' αυτό το πεδίο και με τα πολλά βιβλία τους. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονταν ιδιαίτερα οι Jonathan Barnes, Myles Burnyeat, Geoffrey Lloyd, Malcolm Schofield και Richard Sorabji. Είχαμε όλοι επωφεληθεί από την εμπνευστική διδασκαλία και λογιουσύνη σπουδαιών παλαιότερων ακαδημαϊκών δασκάλων, όπως του David Furley του Λονδίνου, του G. E. L. Owen της Οξφόρδης, και του Gregory Vlastos του Πρίνστον. Οι περισσότεροι από αυτούς τους μελετητές είχαν επικεντρώσει το ενδιαφέρον τους στους Προσωκρατικούς, στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη, αλλά ο δικός μου δάσκαλος, ο David Furley, έκανε σπερματική δουλειά στον Επικουρισμό. Όταν τον ρώτησα σε τι θα μου συνιστούσε να δουλέψω, απάντησε: «Νομίζω ότι ο Στωικισμός είναι το πιο παραμελημένο θέμα στην ελληνική φιλοσοφία». Πήρα τα λόγια του τοις μετρητοίς. Το πρώτο πράγμα που έκανα ήταν να γράψω μια μετάφραση των δοκιμίων του Πλουτάρχου για τον Στωικισμό, που είναι μια από τις σπουδαιότερες πηγές μας για την πρώιμη ιστορία της στωικής φιλοσοφίας. Έτσι, επαληθεύτηκε ότι θα διάβαζα Πλούταρχο όταν θα μεγάλωνα, όπως είχε προβλέψει ο παππούς μου. Ωστόσο, ούτε ο παππούς μου ούτε εγώ μπορούσαμε να έχουμε ιδέα για το πώς η ανάγνωση του Πλουτάρχου και άλλων ελλήνων φιλοσόφων θα διαμόρφωνε τα επόμενα πενήντα χρόνια της ζωής μου.

Όταν άρχισα να δουλεύω στον Στωικισμό, υπήρχαν δύο κυρίαρχες ιδέες για το θέμα αυτό και γενικώς για την ελληνιστική φιλοσοφία. Η μία ήταν ότι οι νέες ελληνιστικές φιλοσοφίες που εμφανίστηκαν στην Αθήνα στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. – κυρίως ο Στωικισμός και ο Επικουρισμός – ήταν σε μεγάλο βαθμό μη πρωτότυπες και δεύτερης επιλογής, σε σύγκριση με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Διαφορετικά με ό,τι συνέβη με τα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, τα έργα των πρώιμων ελληνιστικών φιλοσόφων είχαν χαθεί σε μεγάλη κλίμακα. Δεν ήταν αυτό ένα σημάδι της αποτυχίας τους να αντέξουν στη δοκιμασία του χρόνου και συνεπώς της ελάσσοнос σπουδαιότητάς τους; Η άλλη επικρατούσα ιδέα ήταν ότι οι φιλοσοφίες αυτές αποτελούσαν δογματικούς και πρακτικούς οδηγούς στη ζωή, ότι είχαν σχεδιαστεί βιαστικά και πρόχειρα ως πυξίδα, για να βοηθήσουν τους ανθρώπους που είχαν χάσει τις αντοχές τους, ως αποτέλεσμα της απώλειας αυτονομίας και ευμάρειας των ελληνικών πόλεων μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Τρήγορα συνειδητοποίησα, όπως και άλλοι το έχουν τώρα συνειδητοποιήσει, ότι και οι δύο αυτές επικρατούσες απόψεις ήταν εντελώς λανθασμένες. Ο ελληνικός κόσμος στο τέλος του 4ου αιώνα ήταν μια κοινότητα με υψηλή ευμάρεια. Αυτό κυρίως που τη διαφοροποιούσε από την προ Αλεξάνδρου εποχή ήταν ο κοσμοπολιτισμός και το άνοιγμα των συνόρων σε μετανάστες από την Ασία και την Αίγυπτο. Οι νέες φιλοσοφίες που αναπτύχθηκαν στην ελληνιστική Αθήνα, ιδιαίτερα ο Στωικισμός και ο Επικουρισμός, όχι μόνο δεν ήταν μη πρωτότυπες, δεύτερης κατηγορίας και ελάσσονος σημασίας, αλλά έγιναν οι κυρίαρχες φιλοσοφίες των επόμενων πέντε αιώνων, και επεκτάθηκαν από την Ελλάδα στη Ρώμη και στις απόμακρες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η απώλεια των περισσότερων ελληνιστικών κειμένων δεν αποτελεί κριτήριο της χαμηλής τους ποιότητας, αλλά ένα ιστορικό ατύχημα που εξηγείται από τα προγράμματα μαθημάτων των ευρωπαϊκών και βυζαντινών μοναστηριών τα οποία συντήρησαν τον Κανόνα της Ελληνικής Γραμματείας που ισχύει μέχρι σήμερα. Η πρωτοτυπία των ελληνιστικών φιλοσοφιών και το κεντρικό στοιχείο της επιτυχίας τους ήταν το γεγονός ότι εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην *αίρεσιν* και τον πλουραλισμό, στην πρόκληση που οι φιλοσοφίες αυτές πρόσφεραν στους ανθρώπους να επιλέξουν τον τρόπο της ζωής τους και την κατανόηση της φύσης, αντί να συμμορφώνονται απλώς με την παράδοση και τις συμβάσεις του πολιτισμού τους. Το να γίνει κάποιος Στωικός ή Επικούρειος ήταν πράγματι μεγάλο πράγμα – μια απόφαση για το τι θα έκανε κανείς με τη ζωή του με όλες τις επιπτώσεις της, προσωπικές, οικογενειακές, κοινωνικές και επαγγελματικές. Αυτές οι δύο σχολές πρόσφεραν ριζικά διαφορετικούς πνευματικούς προσανατολισμούς, θεολογίες, αξιακά συστήματα, και έννοιες συναισθηματικής στήριξης. Για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη υπήρχε μόνο μία φιλοσοφία – η θεωρία και οι πρακτικές που δίδασκαν στην Ακαδημία και το Λύκειο. Οι σχολές αυτές συνέχισαν τη δραστηριότητά τους κατά την ελληνιστική περίοδο, αλλά τώρα βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση και είχαν ξεπεραστεί από τα νέα φιλοσοφικά κινήματα που μόλις ανέφερα.

Οι κυρίαρχες επιλογές ήταν διττές, ανάμεσα στην επικούρεια ζωή της *άταραξίας* και τον στωικό βίο της «τελειοποίησης της έλλογης φύσης μας». (Υπήρχαν δύο περαιτέρω επιλογές, ο Σκεπτικισμός, που υποστήριζε την *έποχην*, την «αναστολή της κρίσης», και ο Κυνισμός, που ύψωνε το ένστικτο και την απλότητα υπεράνω των πολιτισμικών συμβάσεων, αλλά δεν θα συζητήσω, λόγω έλλειψης χρόνου, αυτές τις σχολές που άσκησαν μικρότερη επίδραση.) Μεγάλο μέρος της ζωής μου το

αφιέρωσα στη μελέτη της ανάπτυξης των δύο αυτών σχολών. Γιατί εμφανίστηκαν στην Ελλάδα αυτή την εποχή; Γιατί αυτοσυστήθηκαν ως ριζικά διαφορετικές επιλογές; Μήπως, παρά τις διαφορές τους, μοιράζονται επίσης μια κοινή ατζέντα σε κάποια έκταση; Μπορούμε ακόμη να μάθουμε κάτι για τους εαυτούς μας προκαλώντας την ερώτηση: «Είσαι Στωικός ή Επικούρειος;»

Η ιδέα ότι οι άνθρωποι έχουν ανάγκη να κάνουν εσκεμμένες επιλογές ανάμεσα σε εναλλακτικούς βίους και αξίες προηγείται από τη φιλοσοφία στον ελληνικό πολιτισμό. Ακόμη και από την εποχή των ομηρικών επών, ο κορυφαίος ήρωας κάνει μια αποφασιστική επιλογή. Ο Αχιλλέας επιλέγει μια σύντομη ζωή δόξας, παρά μια μακρά ζωή σε αφάνεια. Ο Οδυσσέας επιλέγει να παραμείνει θνητός και να επιστρέψει στο σπίτι του στην Ιθάκη, παρά να γίνει θεός και να μείνει με τη θεά Καλυψώ στο εξωτικό νησί της. Αυτές οι μυθολογικές επιλογές είχαν γίνει ενάντια σ' ένα φόντο βασικών προϋποθέσεων αναφορικά με τους γενικούς όρους της ανθρώπινης ζωής. Αυτές οι προϋποθέσεις ήταν γενικά διττές: πρώτον ότι η ανθρώπινη ευημερία εξαρτάται σε μεγάλη έκταση από ιδιότροπες θεότητες, και δεύτερον, ότι η αξιέπαινη δραστηριότητα ενώπιον των άλλων ανθρώπων – για τους άνδρες μια καριέρα ηρωικών πράξεων, για τις γυναίκες μια ζωή οικογενειακής αρετής – ήταν αυτό που δίνει νόημα στη ζωή.

Με το πέρασμα κάμποσων αιώνων, φτάνουμε στον κόσμο του Μεγαλέξανδρου και των Διαδόχων του. Πολλά έχουν αλλάξει στους κοινωνικο-πολιτικούς οργανισμούς, στην παιδεία, στην τέχνη, στον ελεύθερο χρόνο και στην υλική ευημερία του ελληνόφωνου κόσμου. Νέες επιλογές είναι τώρα ανοικτές στους ανθρώπους σχετικά με τις καριέρες τους και νέες πεποιθήσεις και τρόποι ζωής είναι εφικτά. Οι πόλεις έχουν γίνει πελώριες, οι πληθυσμοί είναι εθνικά σύνθετοι, και η κυβέρνηση είναι πολύ απόμακρη από τις ζωές των περισσότερων ανθρώπων. Οι παλαιοί ελληνικοί θεοί φαίνονται σε πολλούς ανθρώπους πολύ παιδιάστικοι για να είναι αξιόπιστοι, και πολύ ανήθικοι για να είναι αξιοθαύμαστοι. Μερικοί άνθρωποι ελκύονται από ξένες θρησκείες. Έχουν μεσολαβήσει δύο αιώνες επιστημονικών υποθέσεων και ανακαλύψεων. Κάθε νέος άνδρας (όχι όμως και κάθε νέα γυναίκα) είναι ελεύθερος στην Αθήνα να ακούει τις διαλέξεις που δίνουν οι διάφορες σχολές φιλοσοφίας. Η ελευθερία του λόγου είναι σχεδόν απόλυτη και δεν πιέζονται τα άτομα να συμμορφώνονται με την επίσημη θρησκεία του κράτους.

Το ηρωικό ιδεώδες, όπως απεικονίστηκε στα έπη του Ομήρου, είναι απόμακρο παρελθόν. Δεν είναι αυτός ένας κόσμος όπου οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν τις επιλογές του Αχιλλέα και του Οδυσσέα. Πράγ-

ματι, με τον πλουραλισμό, την ανοχή, τα υλικά αγαθά και τις ποικίλες ευκαιρίες του, ο ελληνιστικός κόσμος έχει πολλά κοινά με τον νεότερο ανεπτυγμένο κόσμο. Αυτό που τούτος ο ελληνιστικός πολιτισμός δεν προσφέρει στη βασική ιδεολογία του ή τη σχολική παιδεία είναι ένα πνευματικό και ηθικό βάθος. Οι συμβατικές θρησκείες και τα πιστεύω τους δεν δίνουν στους ανθρώπους τα κατάλληλα ψυχολογικά μέσα για να αντεπεξέλθουν στα μείζονα προβλήματα ή τις συναισθηματικές ταραχές στη ζωή τους, ούτε παρέχουν τα συστήματα αυτά ικανοποιητικές απαντήσεις σε ερωτήσεις σχετικές με το γιατί ο κόσμος είναι έτσι, κ.λπ. Αυτά τα πολιτισμικά ελλείμματα εξηγούν τη στροφή στη φιλοσοφία, μια στροφή που ήδη είχε αρχίσει με τον Σωκράτη. Η πρότασή του ήταν ότι αυτό που θα έπρεπε να έχει τη μεγαλύτερη σημασία για τους ανθρώπους δεν είναι ο πλούτος, η φυσική δύναμη ή η φήμη, αλλά το πόσο κάποιος φροντίζει την ψυχή του ως κάτι διαφορετικό από το σώμα του.

Η μεγαλύτερη σπουδαιότητα του Σωκράτη ήταν ότι εστίασε το ενδιαφέρον του στην εσωτερική ζωή και την πνευματική υγεία ενός προσώπου. Όπως ακριβώς έφερε επανάσταση ο Freud στον εικοστό αιώνα με τα ευρήματά του για την ψυχολογική περιπλοκότητα και το ασυνείδητο, έτσι και ο Σωκράτης ουσιαστικά ανακάλυψε την ψυχή ως το εσωτερο εγώ ή τον πυρήνα της ταυτότητας και του προσανατολισμού του προσώπου. Για να το θέσω απλά, ο Σωκράτης δίδασκε ότι αν η ψυχή σου είναι υγιής, θα είσαι καλά και ευτυχισμένος, άσχετα από το τι συμβαίνει στο σώμα σου και στο υπόλοιπο μέρος της ζωής σου. Με επιχειρήματα πάρα πολύ σύνθετα για να τα συνοψίσω εδώ, ο Σωκράτης εισήγαγε πρωτοποριακά την επαναστατική θέση ότι η ευτυχισμένη ζωή δεν εξαρτάται πρωταρχικά ούτε από τη βιολογική και την κοινωνική σου θέση, ούτε από εξωτερικά γεγονότα και καλή τύχη, όπως πίστευαν οι Έλληνες παραδοσιακά, αλλά από τη διάνοια και τον ηθικό χαρακτήρα ενός προσώπου. Αυτή ήταν η απαρχή της ιδέας ότι η φιλοσοφία θα μπορούσε να αποβεί η τέχνη του βίου.

Όλες οι ελληνιστικές φιλοσοφικές επιλογές ήταν εμπνευσμένες από τον Σωκράτη. Όλες, δηλαδή, συνδέουν τη μακροπρόθεσμη ευτυχία με τη διανοητική εντιμότητα, με τη διανοητική κατάσταση και τον χαρακτήρα, με την αυτονομία του καθενός. Όλες ισχυρίζονται ότι η ευτυχία «εξαρτάται από εμάς», ή είναι στην εξουσία μας, ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο ο έξω κόσμος μάς συμπεριφέρεται. Συγχρόνως, οι φιλοσοφίες αυτές της ζωής δεν αποτελούν συνταγές για να τα βγάξουμε πέρα παθητικά με την πραγματικότητα, ή να υποθέτουμε ότι η εξωτερική πραγματικότητα είναι ψευδαισθήση, όπως συμβαίνει με μερικές

εκδοχές του Βουδισμού. Αυτοί οι φιλόσοφοι μας λένε ότι, για να είμαστε ευτυχισμένοι, πρέπει πρώτα να αποφασίσουμε τι – αν κάτι – μπορούμε να γνωρίσουμε για την ανθρώπινη φύση και τη σχέση της με τον φυσικό κόσμο. Ο Σωκράτης δεν πρόσφερε μια περιγραφή κοσμολογίας ή της δομής της πραγματικότητας. Η φιλοσοφία της ζωής στην ελληνιστική εκδοχή της περιλαμβάνει ένα διανοητικό προσανατολισμό, με μια συναφή συναισθηματική διάθεση προς τον κόσμο ως σύνολο.

Ας δώσω μια σύντομη σκιαγραφία του Επικουρισμού. Ο Επίκουρος είδε τον εαυτό του, πάνω απ' όλα, ως θεραπευτή, όπως φαίνεται από αυτά που έγραφε: «Είναι κενά τα λόγια του φιλοσόφου εκείνου που δεν προσφέρει θεραπεία για τον ανθρώπινο πόνο». Σκοπός της φυσικής επιστήμης του ήταν να εξηγήσει το σύμπαν κατά τρόπο που θα μπορούσε να συνδυάσει αλήθεια και ψυχολογική ανακούφιση. Αν, όπως υποστήριζε, ο μηχανιστικός και χωρίς συγκεκριμένο σκοπό ατομισμός αποτελεί την καλύτερη εξήγηση της φύσης, δεν έχουμε λόγους να φοβόμαστε θεϊκές πράξεις ή να στενοχωριόμαστε για το τι θα μας συμβεί μετά τον θάνατό μας. Τη στιγμή του θανάτου, όπως συμβαίνει και με κάθε άλλη οντότητα που χάνει την ατομική της συνοχή, η ταυτότητά μας θα πάψει να υπάρχει. Συνεπώς, δεν θα υπάρχει πλέον ένα «εγώ», για να επηρεασθεί από οτιδήποτε μετά τον θάνατο. Η επικούρεια φιλοσοφία της ζωής ήταν απελευθερωτική. Δίδαξε τους ανθρώπους να ξεπεράσουν την αγωνία, ξανοίγοντας τα μυαλά τους ενώπιον των ευρημάτων της εμπειρικής επιστήμης.

Ως προς την καθημερινή ζωή, ο Επίκουρος υποστήριζε ότι η κύρια πηγή της δυστυχίας είναι η αποτυχία των ανθρώπων να καταλάβουν όχι μόνο τα βασικά γεγονότα σχετικά με τη φύση αλλά και τα όρια της ευχαρίστησης και της επιθυμίας. Όλοι έχουμε φυσικές επιθυμίες – για τροφή, ασφάλεια, αισθητικές απολαύσεις, σεξουαλική δραστηριότητα και συντροφικότητα. Η ικανοποίηση των επιθυμιών αυτών είναι απολαυστική και η μη ικανοποίησή τους οδυνηρή. Πώς οφείλουμε να συμβιβαστούμε με αυτό το προφανές γεγονός; Η απάντησή του ήταν: Συνειδητοποιώντας ότι η απαλλαγή από τον πόνο είναι και το ύψιστο αγαθό και η μέγιστη ευχαρίστηση. Δυστυχώς, οι άνθρωποι γενικώς κάνουν το λάθος να νομίζουν ότι θα αντλήσουν περισσότερη ευχαρίστηση αν ικανοποιήσουν τις φυσικές επιθυμίες τους μέσω ακριβών ανέσεων, ξεπερνώντας τους γείτονές τους, αποκτώντας φήμη και εξουσία. Και δοκιμάζουν επίσης απολαύσεις που έχουν πολιτισμική αφετηρία μάλλον και δεν είναι φυσικές και αναγκαίες. Ως εκ τούτου συχνά οι άνθρωποι δοκιμάζουν απογοήτευση και ανησυχία, νομίζοντας ότι τους λείπει

κάτι εξαιρετικά πολύτιμο ή ανακαλύπτοντας ότι ο πλούτος ή η εξουσία δεν κατευνάζουν τους βαθιά ριζωμένους φόβους τους του θανάτου.

Έτσι, η συναισθηματική σύγκρουση, σύμφωνα με την επικούρεια φιλοσοφία της ζωής, οφείλεται σε εσφαλμένο υπολογισμό αναφορικά με τις πηγές της μακροπρόθεσμης ευτυχίας. Η επιθυμία του καθενός για ευχαρίστηση και αποφυγή του πόνου είναι φυσική και αναγκαία. Καίτοι όμως οι ηδονές καθαυτές δεν μπορούν να συγκρούονται, οι άνθρωποι γενικώς συγκρούονται συχνά, επειδή, χωρίς να το συνειδητοποιούν, εστιάζουν το ενδιαφέρον τους σε πηγές των ηδονών που τυπικά προξενούν περισσότερο πόνο παρά ευχαρίστηση. Η επικούρεια φιλοσοφία της ζωής, που βασίζεται στην κατανόηση των ορίων της φύσης, επιζητεί να αποφύγει τις απογοητεύσεις που συνδέονται με τον ανταγωνισμό και τις ανικανοποίητες επιθυμίες.

Ο Επίκουρος ήταν ο πρώτος στοχαστής του Δυτικού Κόσμου που πρόσφερε μια ριζική πρόκληση στη συμβατική πολιτική και στην καταναλωτική κοινωνία. Διέθεσε την περιουσία του (τον Κήπο) ως ένα τόπο όπου οι οπαδοί του μπορούσαν να συμβιώνουν, να μελετούν μαζί και να απολαμβάνουν καθένας τους τη φιλία του άλλου με ασφάλεια. Ενέπνευσε ένα ιεραποστολικό κίνημα φιλειρηνικών Επικουρείων. Εσείς βέβαια ούτε τότε, ούτε τώρα, χρειάζεται να ζήσετε σε μια επικούρεια κοινότητα, για να ασκήσετε τη φιλοσοφία του της ζωής. Οι αρχές του Επικουρισμού είναι ακόμη εφαρμόσιμες από πρόσωπα με συνήθη επαγγέλματα. Γιατί η ουσία του Επικουρισμού ως φιλοσοφίας της ζωής έγκειται στο να ζει κανείς χωρίς φόβο, να ζει με ομοϊδέατες φίλους έχοντας εμπιστοσύνη στη θέση ότι μπορείς να είσαι ευτυχισμένος μόνο αν κατανοείς τι απαιτεί η ανθρώπινη φύση σου και να προσηλώνεις τον εαυτό σου στην κατανόηση των βασικών αληθειών σχετικά με τον κόσμο.

Ο Επικουρισμός είναι αληθινά εκπληκτικός στην πρόβλεψή του για την επιστήμη του δέκατου ένατου αιώνα και τον ωφελιμισμό. Ο Επίκουρος ήταν υπέρμαχος της Θεωρίας της Εξέλιξης πριν από τον Δαρβίνο, «κοινωνικός μηχανικός» πριν από τον Μαρξ και ελεύθερος στοχαστής πριν από τον Bentham και τον Mill. Το κύριο σημείο που θέλω να τονίσω εδώ είναι η ολότητα του οράματός του ως μιας φιλοσοφικής ζωής. Σήμερα τείνουμε να διαχωρίζουμε τη θρησκεία, την πολιτική, την επιστήμη, την ηθική και τις ανθρώπινες σχέσεις. Στον Επικουρισμό όμως όλα αυτά ήταν συνδυασμένα σε ένα ενιαίο περιεκτικό όραμα του πώς να συμβιώνουμε ως μία ευφυής, ανεκτική και γεμάτη αυτοπεποίθηση κοινότητα που δεν σπαταλά τους πόρους της Γης.

Στρέφομαι τώρα στη στωική επιλογή μιας φιλοσοφικής ζωής. Σε πλήρη αντίθεση με τους Επικουρείους, η στωική κοσμολογία βρίσκει

τον κόσμο μας πολύ εύτακτο, πολύ καλά δομημένο, για να είναι προϊόν τύχης ή μηχανικών αιτιών. Οι Στωικοί δίδασκαν ότι μόνο ένας υπερ-ανθρώπινος νους μπορούσε να είναι ο δημιουργός αυτού του κόσμου. Ωστόσο, η στωική θεότητα δεν είναι, όπως υποστηρίζεται από τον Ιουδαϊσμό και τον Χριστιανισμό, υπερβατική, υπεράνω της φύσης, ένας δημιουργός που δημιουργεί από το τίποτα. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Πλάτωνα, οι Στωικοί έβλεπαν τον κόσμο ως έναν γιγάντιο οργανισμό, διαποτισμένο με θεό ως ενεργητική και ζωτική ενέργεια που διαπερνά τα πάντα. Ο στωικός θεός συνδυάζει την ιδέα ενός υπερανθρώπινου και δημιουργικού νου με την ιδέα μιας άπειρης πηγής ενέργειας. Στην κοσμολογία τους ο κόσμος είναι και ύλη και πνεύμα.

Μερικοί Επικούρειοι είχαν ζητήσει ανεξαρτησία από τις πιέσεις της συμβατικής κοινωνίας, ζώντας παράμερα σε μικρές κοινότητες. Οι Στωικοί όμως έβλεπαν όλες τις κοινότητες ως παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο ο οικουμενικός νους εκτείνεται μέσα σε όλο τον κόσμο, ενώ είναι συγχρόνως παρών, κατά ένα ιδιαίτερα εκλεπτυσμένο τρόπο, μέσα στην ανθρώπινη φύση μας. Στα μάτια των Στωικών παντού όλοι οι άνθρωποι είναι συγγενείς αναμεταξύ τους. Αυτή η συγγένεια οφείλεται στο γεγονός ότι όλοι μοιραζόμαστε την ίδια φύση όχι μόνο φυσικά αλλά και πνευματικά. Η βάση αυτής της κοινής φύσης είναι η ικανότητά μας να μιλάμε και να σκεπτόμαστε. Τα ανθρώπινα όντα διαφέρουν από τα άλλα ζώα απλώς έτσι – κατά το ότι είναι η φύση μας να είμαστε λογικοί, να εκλαμβάνουμε τους εαυτούς μας ως αναπόσπαστα μέρη του κόσμου. Αλλά, γιατί, και κατά ποιον τρόπο αναπόσπαστα; Επειδή, υποστηρίζουν οι Στωικοί, οι διάνοιές μας είναι παραφυάδες του οικουμενικού και θεϊκού νου. Όπως το θέτουν τολμηρά, είμαστε μέρη του θεού.

Οι Στωικοί ήταν οι πρώτοι στον κόσμο κοσμοπολίτες. Διαφορετικά από τους Επικουρείους, οι οποίοι δεν έβλεπαν τίποτα το *φυσικό* στην πολιτική κοινωνία (θεωρώντας την κοινωνία απλά μια χρήσιμη διάταξη), οι Στωικοί έβλεπαν τις επιμέρους κοινωνίες ως μικρόκοσμους μιας παγκόσμιας κοινότητας. Και ενώ οι επιμέρους κοινωνίες ήταν απλώς ιστορικές περιπτώσεις, η παγκόσμια κοινότητα ήταν το θεμελιώδες γενικό πλαίσιο της ανθρώπινης φύσης παντού. Και τούτο συνέβαινε επειδή η ορθολογικότητα, ως κοινή δωρεά, καθιστούσε φυσικό κανένα ανθρώπινο ον να μη θεωρεί ένα άλλο μη οικείο.

Γιατί, λοιπόν, υπάρχει πόλεμος και πολιτική διαμάχη; Επειδή, υποστήριζαν οι Στωικοί, τα ανθρώπινα όντα, γενικώς, δεν καταφέρνουν να συνειδητοποιήσουν την κοινή φύση τους και το ότι αποτελούν μέλη της παγκόσμιας κοινότητας. Καίτοι είμαστε όλοι σε κάποιο βαθμό έλλογα

όντα, μπορούμε όλοι να γίνουμε πλήρως ορθολογικοί με τη βοήθεια της στωικής φιλοσοφίας, μαθαίνοντας τις επιπτώσεις της κοινής μας ορθολογικότητας.

Αυτό μας διδάσκει ότι είναι παράλογο για πρόσωπα που έχουν μια κοινή, έλλογη φύση, και κοινά συμφέροντα, να μεταχειρίζονται το ένα το άλλο ως ξένους και εκμεταλλεύσιμους. Δεν μπορείς, ως Στωικός, να συνδυάσεις τον ανορθολογισμό με την ευτυχία.

Με δεδομένες τέτοιες αφετηρίες, οι Στωικοί απέρριπταν τη φυσικότητα της δουλείας και όλες τις μορφές διάκρισης που βασίζονται στην εθνικότητα, το φύλο, τον πλούτο, την κοινωνική θέση, τη σωματική διάπλαση και τη φήμη. Σ' αυτή τη φιλοσοφία της ζωής, η μακροπρόθεσμη ευτυχία ενός προσώπου δεν εξαρτάται από τη φυλή, τη γέννηση, το εισόδημα, την εμφάνιση ή την επιτυχία σε γεγονότα εξωτερικά από το εγώ. Η ευδαιμονία έγκειται αποκλειστικά στο καθήκον να επιτύχει κάποιος εσωτερική και εξωτερική αρμονία, πασχίζοντας να προσαρμόσει την έλλογη δραστηριότητά του προς όφελος όλων των έλλογων όντων, να αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως μικρόκοσμο του θεϊκού κοσμικού οργανισμού, να τον εναρμονίζει σύμφωνα με τις αξίες της κοινότητας και της αλληλεξάρτησης. Για έναν Στωικό, η ευδαιμονία είναι ασυμβίβαστη με το πάθος, αλλά δεν είναι (όπως από τον περισσότερο κόσμο παρουσιάζεται ο Στωικισμός) μια ψυχρή απαθής κατάσταση. Η ιδεώδης στωική νοοτροπία είναι θετικά χαρούμενη, αλλά δεν υποφέρει από έμμονη επιθυμία. Για τον Στωικό μια ικανοποιητική στον υπέρτατο βαθμό ζωή βασίζεται στην επίγνωση ότι βρίσκεται σε αρμονία με τη φύση, με τη φύση του καθενός ως ανθρώπινης ύπαρξης και του κόσμου εν γένει. Αρμονία, εύροια, συμμετρία – αυτές είναι οι μεταφορές που χαρακτηρίζουν τη στωική αρετή και την ικανότητά της να κάνει κάποιον «πολίτη του κόσμου», σύμφωνα με την υπέροχη φράση που χρησιμοποιούσαν.

Έτσι, η κύρια έμφαση του Στωικισμού, ως φιλοσοφίας της ζωής, είναι να δώσει στους ανθρώπους μια βαθιά αίσθηση του ποίοι είναι, πώς σχετίζονται αναμεταξύ τους, και πώς μπορούν να διαπλάσουν τους εαυτούς τους έτσι ώστε να νιώθουν μέσα στο σύμπαν σαν στο σπίτι τους, ακόμη και αν πολλά που θα προτιμούσαν για τους εαυτούς τους δεν είναι εφικτά. Διαφορετικά από τους Επικουρείους, οι Στωικοί έβλεπαν τους ανθρώπους ως μετόχους της θεϊκής και δημιουργικής ζωτικής δύναμης. Αυτή η θεολογική διάσταση, μαζί με τον κοσμοπολιτισμό τους, επηρέασαν τον πρώιμο Χριστιανισμό μαζί με την αδιαφορία της θρησκείας για τις τυχαίες περιστάσεις της γέννησης και της εντοπιότητας των ανθρώπων.

Συχνά με ρωτούν αν είμαι Στωικός ή Επικούρειος. Έχοντας ζήσει τόσο πολύ στη ζωή μου μ' αυτές τις δύο φιλοσοφίες, έχω οπωσδήποτε ενσωματώσει στην ταυτότητά μου και τις δύο. Η αυθόρμητη στο πλαίσιο της συνομιλίας απάντησή μου στην ερώτηση αυτή είναι ότι είμαι Στωικός όταν δουλεύω και επικούρειος όταν παίζω, αλλά αυτή δεν είναι μια σοβαρή απάντηση. Δεν είμαι με συνέπεια ούτε το ένα ούτε το άλλο. Μερικές φορές κλίνω περισσότερο προς την επικούρεια ανεξαρτησία και άλλες φορές προς τη στωική κοινότητα. Ωστόσο, ενώ και οι δύο φιλοσοφίες απευθύνονται σε διαφορετικά μέρη του εαυτού μου, συμπορεύονται στον τρόπο που με βοηθούν να εξισορροπήσω τα αισθήματά μου και τη στάση μου. Οι αρχαίοι φιλόσοφοι επέμεναν ότι πρέπει να επιλέξουμε ανάμεσα σ' αυτές τις επιλογές, και μέχρις ενός σημείου αυτό είναι αλήθεια. Δεν μπορείς να πιστεύεις και σε ένα σχεδιαστή θεό και σ' ένα κόσμο που διέπεται από καθαρά μηχανιστικές δυνάμεις. Ούτε μπορείς να έχεις τη γνώμη ότι όλες οι αξίες εξαρτώνται από την ηδονή και τον πόνο, και να επιμένεις συγχρόνως ότι τίποτα σε τελική ανάλυση δεν είναι αγαθό ή κακό εκτός από την έλλογη στάση μας απέναντι στις περιστάσεις. Πάνω σ' αυτά τα θέματα οι δύο αυτές φιλοσοφίες αποκλείονται αμοιβαία: ή το ένα πράγμα ή το άλλο.

Μια αποτελεσματική φιλοσοφία της ζωής, όμως, πρέπει να αναγνωρίζει τη μεγάλη ποικιλία της ανθρώπινης προσωπικότητας και φυσικής κλίσης. Μερικά πρόσωπα μπορούν να παίζουν πολλούς ρόλους και να δοκιμάζουν εναλλακτικές στάσεις, ενώ άλλοι ανθίζουν καλύτερα όταν εντάσσονται σε ένα εντελώς αμετακίνητο πιστεύω. Η συνύπαρξη των αρχαίων επιλογών που σκιαγράφησα το αναγνώριζε αυτό. Δεν θα μπορούσαν να έχουν επιβιώσει τόσους αιώνες αν δεν ανταποκρίνονταν και οι δύο σε βαθιά ριζωμένα χαρακτηριστικά και ανάγκες της ανθρώπινης μας ταυτότητας. Οι Στωικοί και οι Επικούρειοι διαφωνούσαν έντονα αναμεταξύ τους. Οι διαμάχες τους όμως δεν συνεπάγονταν κανένα άγριο ανταγωνισμό, μισαλλοδοξία και αμοιβαία απέχθεια, που τόσο έντονα χαρακτηρίζουν τις πνευματικές και θρησκευτικές συγκρούσεις ανάμεσα σε σημερινές ομάδες. Στενοί φίλοι, όπως οι Ρωμαίοι Κικέρων και Αττικός, μπορούσαν να επιλέξουν διαφορετικές φιλοσοφίες της ζωής, χωρίς την ελάχιστη ζημιά στην προσωπική σχέση τους. Ακόμη και αν κάθε σχολή παρουσίαζε ίσως επίσημα μια απόρθητη νοοτροπία σχετικά με τους αντιπάλους της, συνυπήρχαν ειρηνικά με αμοιβαίο όφελος.

Ζώντας όπως εμείς σ' ένα παραφορτωμένο κόσμο, κορεσμένο με ανταγωνιστικές πιέσεις για την επίτευξη ίδιων στόχων, είναι εύκολο να παραβλέψουμε πόσο πολλές επιλογές πράγματι έχουμε και πόσο πολλά

πράγματα στον κόσμο εξαρτώνται από εμάς να τα ερμηνεύσουμε και να τα αξιολογήσουμε. Έχουμε τη δυνατότητα, σε μεγαλύτερη έκταση απ' όσο γενικά συνειδητοποιούμε, να δημιουργήσουμε τον δικό μας κόσμο με τον τρόπο που σκεπτόμαστε και νιώθουμε για τα πράγματα. Μεγάλο μέρος των κοινών προστριβών ανάμεσα στους ανθρώπους απορρέει από την αποτυχία να αναγνωρίσουμε το γεγονός ότι οι κοινές γλώσσες και οι κοινοί θεσμοί δεν επαρκούν για να δημιουργήσουν έναν πλήρως κοινό πνευματικό κόσμο. Όταν τις δούμε μαζί, οι φιλοσοφίες της ζωής των οποίων τον χαρακτήρα περιέγραψα σ' αυτή τη διάλεξη, σκιαγραφούν ένα θετικό συμπέρασμα από αυτό το σύνολο των διαφορών τους. Είχαν κοινό ενδιαφέρον να βοηθήσουν τους ανθρώπους να διαμορφώσουν τον βίο τους και να ζουν μαζί με ομόνοια μέσα σ' έναν κόσμο, για τη φύση και τις αξίες του οποίου συμφωνούσαν να διαφωνούν. Σας προσκαλώ λοιπόν, λόγιο ακροατήριό μου, να συνηγορείτε υπέρ της αιώνιας επικαιρότητας και αξίας των φιλοσοφιών της ελληνιστικής εποχής, όπως προσπάθησα να κάνω κι εγώ.

Anthony Long

